

Andrzej Nowak

A birodalom áldozatai – a birodalom mint áldozat

Adalékok az értelmezéshez¹

Történelem és mítosz

Hol találhatnak helyet az áldozatoknak a birodalmak kutatói? Nyilván nem mindenhol. A birodalom nem csak erőszak és nem csak áldozat. Az áldozat és az erőszak sokkal régebbi a birodalomnál. De ha az áldozatokra vonatkozik a kérdés, akkor kiindulásképpen mélyebbre kell hatolnunk a történelemből, el kell jutnunk az emberek közötti viszonyokban lévő erőszak mint fenomenológiai forrásaiig, a jelenséget kifejező mítoszok eredetéig. Induljunk ki ebből.

Káin és Ábel vagy Ábrahám és Izsák történetével is kezdhetnénk az áldozatról folytatott elmélkedést. Most azonban érjük be azzal, hogy felidézzük egy másik híres áldozat történetét. Ezt Euripidész *Iphigénia Tauriszban* című drámájából ismerjük, melyet a 18. században Goethe mellett Gluck is újraértelmezett operájában. Idézzük hát emlékezetünkbe! Agamemnónnak fel kellett volna áldoznia a lányát, Iphigéniát, hogy kedvező szelet könyörögjön ki az istenektől, a görög hajók pedig elindulhassanak Trója felé. Auliszban lett volna esedékes az első áldozat. Iphigéniát azonban csodálatos módon megmentette Artemisz istennő, és elvitte a Krímbe – Tauriszba, a szkíta királyságba. A helyi szokások szerint minden külföldit meg kellett ölni, aki az országba érkezett. Iphigéniának titkolnia kellett a kilétét, hogy ne jusson az áldozatok sorsára. De mivel papnő volt, fel kellett áldoznia más szerencsétleneket, akiket a tauriszi partokra sodort a szél. Az első áldozat rég nem látott öccse, Oresztész lett volna, de Iphigénia az utolsó pillanatban fölismerte, és nem teljesítette kötelességét, nem követte el a testvérgyilkosság bűnét. Mindketten magukra vonták a szkíta uralkodó, Thoász haragját. Aki megszegte a birodalom törvényeit, az büntetést érdemelt. De harcba szállt Thoásszal és a törvényeivel a görög egység, melyet Oresztész barátja hozott a szkíta királyságba. Thoász meghalt, de nem került sor a görögök és a szkíták végső összecsapására. A görög hagyomány talált megoldást, bár a konfliktus tragédiával fenyegetett: *deus ex machina*. Artemisz istennő ráparancsolt a szkítákra, hogy engedjék szabadon Iphigéniát és Oresztészt. A görögök visszatérhettek hazájukba. Taurisz pedig szkíta királyság maradt.

¹ Ofiary imperium-imperiumjako ofiara: przyczynek do interpretacji. In: *Ofiary imperium. Imperia jako ofiary. 44 spojrzzenia*. Red.: NOWAK, Andrzej. Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej, 2010. 33–48.

Így hangzik a lehető legjobban leegyszerűsítve az egyik leghíresebb olyan történet színopszisa, amely az áldozatról szól. De milyen kapcsolatban áll ez a történet a birodalommal? Először anekdotikus szinten mutathatjuk ki ezt a kapcsolatot, összekötve a mítoszt a politikával. Szóval Gluck operájának német ősbemutatóján – Bécsben, 1781. december 31-én, két és fél évvel a párizsi ősbemutató után – helyet foglalt a nézőtéren Pavel Petrovics nagyherceg, a leendő I. Pál. Úgy megrázta az opera, hogy elhatározta, meglátogatja az idős Gluckot, hogy kifejezhesse hódolatát.² Természetesen nem a zenei élmény volt a fő oka annak, hogy Pál Bécsben időzött, hanem anyja, II. Katalin parancsára utazott oda, aki azért küldte a császárság fővárosába, mert komoly műveletekbe kezdett annak érdekében, hogy megint szorosabbra fűzze a Béccsel kötött szövetséget. E szövetségnek köszönhetően két évvel később, 1783-ban már nem volt akadálya annak, hogy birodalmához csatolja a Krímet. Taurisz Oroszország provinciája lett. Komolyabb áldozatok nélkül.³

De mit jelent az áldozat? Hogyan mérhető a nagysága, a jelentősége? És hogyan állapíthatjuk meg, ki felelős az áldozatokért, milyen ok-okozati kapcsolatok vezettek az áldozathoz? Van-e valamilyen sajátossága az áldozat problémájának birodalmi kontextusban? Jó bevezető lehet ezekhez az alapkérdésekhez az Iphigénia-mítosz szimbolikus tartalmának rövid elemzése, csak ezért hivatkozom rá. Nézzük előbb az első áldozatot, amelyet Agamemnón tervezett Auliszban! Itt a *saját* politikai közösségéért kellett volna feláldozni Iphigéniát (vagy neki kellett volna feláldoznia magát érte). Nemrég megjelent szintézisében Herfried Münkler hangsúlyozta az ideológia, a birodalmat igazoló küldetés jelentőségét. Szerinte e küldetés eszméje mindenekelőtt a birodalmi központ népének szól, meg kell győznie arról, hogy áldozatot kell hoznia a birodalomért. Ilyen értelemben a központ népének kell a birodalom első áldozatává válnia; állandóan felszólítják arra, hogy áldozza fel e küldetés nevében rövidtávú érdekeit, néha akár az életét is (ez az egyéni érdek a birodalom szempontjából jelentéktelen).⁴ Iphigéniát olyan áldozatnak szánták Auliszban, amely lehetővé teszi azt, hogy nagy hódításra induljon a görög flotta, előlegezve ezzel a birodalmi központ nemzetének minden áldozatát, köztük az „orosz muzsikot” vagy az orosz értelmiségit is, aki baltával, szuronnyal vagy tollal a kezében harcol a birodalom vagy a birodalmi eszme nagyságáért – mindhalálig. Ezt az áldozatot önfeláldozásként határozhatjuk meg.⁵ Magától az áldozattól is elvárható, hogy értse meg és fogadja el ezt mint legfőbb kötelességét. Ezzel foglalkoznak az „interpretációs elitek” a birodalomban, nekik kell rávenniük a centrum népét az önfeláldozásra.

Ha ezek az elitek hatékonyak, ha az alattvalók mélyen interiorizálják azt az eszmét, hogy fel kell áldozniuk magukat a birodalomért, akkor más típusú áldozatok

² Lásd: ЗОРИН, 2001. 111. Bővebben az Iphigénia-mítosz iránti rajongásról a Krím orosz meghódításának kontextusában: WOLFF, 2003. 195–196.

³ A birodalomnak nem voltak komoly áldozatai 1783-ban, de a Krím tatár lakossága, amely ennek következtében Oroszországba került, már nem mondhatta el magáról ugyanezt. Lásd többek között: NOLDE, 1952. 115–195; FISHER, 1970. 57–150; ЕЛИСЕЕВА, 2006. 281–313.

⁴ MÜNKLER, 2007. 84–88.

⁵ Maga II. Katalin is szívesen hivatkozott Iphigénia mítoszára, a saját szerepét látva a hősnőében: áldozat, akit arra kényszerítettek, hogy idegen nemzet fölött uralkodjon, a papnője legyen. Meg kell mondanunk, hogy a stettini hercegnő maradéktalanul föláldozta magát szkíta birodalmáért. Lásd: ЗОРИН, 2001. 113.

is könnyebben indokolhatóak. Mások is lehetnek áldozatok, de ők a birodalom áldozatai, nem önként áldozzák fel magukat a birodalomért.

De mielőtt rátérnénk erre a típusra, időzzünk egy darabig annál a kérdésnél, hogy tényleg csak a birodalmi struktúrára korlátozódik-e a politikai közösségért hozott áldozat, az ilyen önfeláldozás jelensége. Természetesen nem. *Dolce et decorum est pro patria mori*⁶ – ezeket a szavakat a birodalmi központ udvari költője írta, mégis kifejezik a közösségért hozott áldozat szellemét, amely lehet szülőváros, falu, nemzet, nemzetállam is. Minden történelmi közösség apellál valamilyen szinten – saját interpretációs elitje, a hagyomány segítségével – tagjai önfeláldozására, áldozatot követel tőlük, legalábbis előfordulhat ilyen. Ezen a ponton tehát, amely meghatározza Iphigénia helyzetét Auliszban, nehéz lenne az áldozat problémájára jellemző birodalmi sajátosságot keresni.

Azt hiszem, azután találok ilyen pontot Iphigénia helyzetében, hogy elvitték Tauriszba. Ebben a helyzetben az a kulcsfontosságú mozzanat, hogy Iphigénianak, e görög nőnek titkolni kellett identitását a szkíta királyságban. Végül felfedi Thoász király előtt, de ez nem menti fel a kötelessége alól. Be kell tartania a királyság törvényeit – azt a kegyetlen törvényt is, melynek értelmében el kell pusztítani a szkíta birodalomtól idegen identitások minden képviselőjét. A lelke mélyén görög maradhat, de meg kell ölnie azokat a görögöket, akik görög zászló alatt, tehát identitásukat nyíltan vállalva érkeztek Thoász királyságába. De ha engedelmeskedik ennek a törvénynek, így bizonyítva azt, hogy lojális a szkíta birodalom iránt, megőrizheti-e továbbra is belső görög identitását? A birodalmakat tanulmányozó történészek gyakran vitatkoznak azon, hogy milyen keskeny határ választja el a lojalitást az akkulturációtól, azt pedig az asszimilációtól. A Tauriszba került Iphigénia esete kiélezi, a tragikum dimenziójába helyezi ezt a problémát – vagyis elkerülhetetlen a döntés: vagy betartja a birodalom törvényeit, vagy megőrzi eltérő közösségi identitását.

Ugyanilyen kiélezett volt-e ez a döntési helyzet a birodalom, például a 19. századi Orosz Birodalom történelmi valóságában is? Nyilván nem mindig, de néhány esetben biztosan (ezt az alábbiakban próbálom bemutatni), és ekkor sajátos áldozatot követelt: a birodalom perifériáján kialakult identitást kellett feláldozni – vagy még azelőtt, hogy betagozódott a periféria a birodalomba, vagy az elfoglalása után. Vajon a különálló közösség identitása, amely a birodalmi központ szempontjából eltér a kívánatostól, nem követelt-e szintén áldozatokat ahhoz, hogy kialakulhasson? „Büntelen” lenne? Nem, természetesen nem. És Iphigénia mítosza ezt tökéletesen megérteti velünk. Az alapító erőszak mellett az áldozatai is igen szembetűnően vannak beleírva a nemzetségébe. Ez Agamemnón, Klütaimnéztra és Oresztész nemzetsége. Maga Iphigénia azonban ártatlan áldozat. És ez az a szempont, amelyet talán érdemes figyelembe venni, ha a birodalom áldozatainak problémáját vizsgáljuk. Ahogy például Lev Tolsztoj tette *Miért?* című híres elbeszélésében. Nem keresett indoklást arra, hogy miért alkalmaz erőszakot I. Miklós birodalma a hóseivel, vagyis az 1831-es felkelésben harcoló lengyel hazafiakkal és a szibériai száműzöttekkel szemben, nem foglalkozott a lengyel identitás árnyoldalaival. A birodalmi erőszak ártatlan áldozatait mutatta be. De elfogadható-e ilyen nézőpont a történelmi elemzésben? Úgy gondolom, hogy igen – bár nem lehet kizárólagos.

⁶ [Dicső és szép dolog a hazáért meghalni... Horatius: Ódák, III.2.13. – A fordító.]

Most pedig közelítsük meg ezzel ellentétes oldalról a birodalom-áldozat viszony problémáját. Hisz nemcsak a birodalomnak vannak áldozatai, hanem maga a birodalom is áldozatul eshet. Pontosan ettől fél Thoász. Nem akarja, hogy áldozattá váljon a királysága, ezért tartatja be a kegyetlen törvényt, csírájában fojtva el minden olyan identitást, amely idegen a birodalomtól. És Iphigénia mítosza indokoltá teszi a félelmét. Amikor színre lépnek a görögök, akik ki akarják szabadítani az ártatlan áldozatot, Iphigéniát, vagy bosszút akarnak állni érte, olyan szavakat énekelnek, amelyek különös visszhangot keltettek a bécsi bemutaton Pál cárevics fülében. Idézzük emlékezetünkbe: „*Lasst tilgen uns der Skythen Brut, / Vernichten sie und ihren letzten Samen...*” – ami a párizsi bemutató nyelvén így hangzott: „*De ce peuple odieux / Exterminons jusqu’au moindre reste...*”⁷ Ha a birodalom nem fojtja el a perifériák identitásait, ha nem áldozza fel őket az oltárán, akkor maga eshet áldozatul az idegen erőszaknak, ami nemcsak a birodalom felszámolásához vezet, hanem a központ népe és az identitása is megsemmisülhet. Vagy-vagy.

Megint felmerül a kérdés, hogy szembe kell-e néznünk ezzel az alternatívával ilyen kiélezett formában. Igen, legalábbis a konfliktusban álló két fél, a birodalmi központ és az „elnyomott” perifériák tudatában. Epigonok légiói követik Thoászt valós uralkodók és a szolgálók személyében, akik attól rettegnek, hogy összeomlik a birodalmuk.⁸ És vannak, akik a görög kórus örökébe lépnek, bosszúra és a birodalom végleges lerombolására gondolnak. Természetesen e két attitűd, félelem vagy ambíció között a történelmi valóságban még az átmeneti állapotok széles skálája található. De ezek sem oldják azt a feszültséget, melyet a mítoszban leírt háromszög kelt a birodalomban: az angol terminussal *empire-savernek* nevezhető Thoász, az áldozat szimbólumává vált Iphigénia és végül a bosszúálló görögök kórusa, akiket *nation-buildereknek* keresztelhetünk. Azzal a megszorítással, hogy ők a periféria *nation-builderei* voltak. A központban a *deus ex machinának* kellett pótolnia a hiányukat... Vajon az Orosz Birodalom történetében is így van ez? Hagyjuk nyitva ezt a kérdést.

Az Orosz Birodalom lengyel problémája – a citadellából nézve

Most próbáljuk megnézni, hogy ez a háromszög – a birodalmi központot képviselő Thoász, Iphigénia, az áldozat és végül a görög kórus, vagyis a lázadó periféria kísértete – hogyan rajzolódik ki a történelmi Orosz Birodalom és a példaként választott lengyel periféria viszonyának elemzésében. Mielőtt ezt megteesszük, hangsúlyozzuk, hogy természetesen nem mindegy, milyen perifériát választunk az elemzéshez. Miért? Vegyük észre, hogy a tauriszi Iphigénia mítoszában még egy szálát találhatunk, amely érdekes lehet a birodalom és az áldozat problémáját feltáró elemzés

⁷ GLUCK, 2001. 120–121. [Ezt az undorító népet / irtsuk ki utolsó szálíg – A fordító.]

⁸ Közéjük tartozott többek között Fjodor Tyutsev, aki *Varsó bevételére* című terjedelmes versében, melyet arra az alkalomra írt, hogy Ivan Paszkevics 1831-ben legyőzte Lengyelországot, előadta Iphigénia mítoszában nagyívú, eredeti értelmezését. A költő szemében Lengyelország Iphigénia volt, akit kénytelen volt fölládozni az orosz Agamemnón, bár atyai szeretettel tekintett rá, hogy magasztos küldetést adhasson a birodalmának. Lásd e vers kitűnő elemzését a tyutsevi birodalmi ideológia kontextusába helyezve: GŁĘBOCKI, 2006. 121–145.

szempontjából. Kulturálisan állítja szembe a birodalmat (a centrumát) és az áldozatát (a szkíta királyság periferiáját), valamint az áldozatnak szánt, de lázadó görögöket. Nem feltétlenül kell olyan kategóriákban értelmeznünk ezt a szembeállást, hogy az egyik fél „barbár”, a másik meg „civilizált”. Maga a kulturális különbség ténye fontos. Ha a görög papnő elfogadja a szkíta királyság törvényeit – Thoász birodalma a törvények betartását követeli –, azzal nemcsak a saját közössége „projektjét” árulja el politikailag, hanem valójában a kulturális identitását is másra cseréli. Nem feltétlenül alakul ki ilyen viszony minden periferián, amelyet alárendeltek a birodalmi központ törvényének és „politikai kultúrájának”. Egy részük a magáénak tekintheti a centrum által kötelezővé tett törvény és erkölcsi szokásrend kulturális alapjait. Más részük azonban nem ilyen alapokkal rendelkezik, ezért az ő esetükben még súlyosabb és feltűnőbb az identitás feláldozásának problémája, mert itt már a kulturális, vagy, ha úgy tetszik, civilizációs erőszak áldozatairól van szó.

Pont az ilyen aspektus felismerését segíti elő az az elemzés, melyet egy orosz antropológus, V. V. Bocsarov készített, aki összehasonlította az orosz politikai kultúrát azzal, amelyet nyugatinak vagy európainak nevez. Az előbbire jellemző az, hogy a hatalom elengedhetetlen attribútumának tekintik az erőszakot. E hagyomány szerint nemcsak alkalmazhat erőszakot azért, hogy fenntartsa a tekintélyét, hanem ez kötelessége is, hisz ez épp az alattvalókkal szemben alkalmazott erőszakban jut kifejezésre. Bocsarov felfogása szerint ez tipikus, általában véve jellemző a nem nyugati társadalmakra. Az alattvalók nevében ez a „belső erőszak” az „atyai hatalom” mintájaként jelenik meg. Köteles volt elbarikádozni a társadalmat a „sötét erőktől” és „a destabilizáció ügynökeitől” – természetesen erőszakkal. Az áldozatok ilyen értelemben teljesen természetesek, mondhatni, társadalmilag elfogadottak voltak. Bocsarov több évszázad távlatában vizsgálja e jelenség elemeit az orosz társadalom és hatalom viszonyának történetében, eljut egészen a legszörnyűbb sztálini időkig, melyeket követően – mint megjegyzi – sok áldozat kész igazolni *ex post* az állami erőszakot: „ilyen idők voltak...”⁹

Természetesen kockázatos az olyan széles körű általánosítás, amelyet az erőszak orosz antropológusa fogalmazott meg. De ha elvetjük a „nem nyugati társadalmak” túl általános kategóriáját, és csak az orosz politikai hagyomány uralkodó trendjeinek elemzésére szorítkozunk, akkor megfontolásra érdemes munkahipotézisnek tekinthetjük Bocsarov megfigyelését, mely szerint ebben a hagyományban valamelyest elfogadott az állami erőszak. Ezt azért vesszük fontolóra itt, hogy láthassuk: teljesen más az erőszak antropológiája abban a politikai hagyományban, amely talán nem feltétlenül alakult ki egész Európában, de Lengyelországban biztosan létezik, és a Nemesi Köztársaság alakzatában öltött tartós formát. Ebben nem volt semmiféle tolerancia az állami erőszak iránt. Ellenkezőleg: egészen döbbenetes allergiával reagáltak az ilyen erőszakra. Az uralkodónak extrém módon korlátozták azt a jogát, hogy erőszakot alkalmazzon az alattvalóival szemben. Ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy nem volt erőszak a Nemesi Köztársaságban. Csak annyit jelent, hogy a republikánus hagyományban,¹⁰ itt pedig erről beszélünk, eltérően a birodalmi

⁹ Vö. БОЧАРОВ, 2001. 497–532.

¹⁰ Bővebben elemzem a Nemesi Köztársaság republikánus politikai kultúráját, szembesítve a birodalmi kihívással, *Historia politycznych tradycji...* c. kötetemben. (NOWAK, 2007a. 13–51.)

hagyománytól, a központi hatalom nem számíthatott semmiféle megértésre az állampolgároktól, ha erőszakot akart alkalmazni velük szemben, nem számíthatott arra, hogy bármiképpen is igazolják az áldozatokat.

Jurij Lotman hívta fel egykor a figyelmet arra, hogy a politikai kultúra két különböző modellje alakult ki: az uralkodó „önmegbízásának” kultúrája (*vrucsenyje szebja*) és az uralkodóval való „egyezség” kultúrája.¹¹ Itt olyan kultúraként határozhatnánk meg ezt a két modellt, amely elfogadja, illetve elveti az állami erőszakot. Az állami erőszak elfogadásának kultúrájában formálódott orosz centrum a 18. század közepétől a lengyel perifériára is kiterjesztette ezt a kultúrát, az elit körök mellett talán még tágabb értelemben véve a centrum „népe” is megértéssel fogadta azokat az áldozatokat, melyeket „másoknak” kellett hozniuk, hisz magában a központban is szoktak áldozatot hozni a „hazaiak”. A lengyel periférián nem voltak ilyen megértőek az áldozatok, nemcsak azt nem fogadták el, hogy alárendelik őket a birodalmi központnak, hanem azt sem, hogy az állam erőszakot alkalmaz a saját polgáraival szemben. Jegyezzük meg mellékesen, hogy különbözőképpen érzékelték az áldozatokkal járó állami erőszak problémáját a birodalom orosz központjában és a lengyel perifériáján, különböző politikai kultúrák fejlődtek ki, különbözőképpen fogták fel az erőszak antropológiáját, ez pedig olyan jelentős tényező lehet, amely fontos szerepet játszott a Katyń-üggyel kapcsolatos teljes félreértésben. Nem folytatjuk ezt a kitérőt, csak hangsúlyozzuk még egyszer, hogy az állami erőszak kultúrája kétszázötven éven át uralkodott (kisebb szünetekkel) a lengyel periféria hagyományos kultúráján (vagy legalábbis az elitek politikai kultúráján, amely a 17. század közepétől republikánus), ez pedig a birodalmi erőszak újabb következménye, és újabb áldozatokkal járt olyan dimenzióban, amely nehezebben ragadható meg, mint a kivégzett vagy Szibériába száműzött lengyelek száma. Az a bizonyos civilizációs erőszak alkotta ezt a dimenziót.

Ennek a szimbóluma a varsói citadella. I. Miklós döntött úgy, hogy fel kell építeni a lázadásért büntetett lengyel periféria fővárosában. 1835-ben készült el, és a birodalom nagyon is konkrét áldozatait szimbolizálja: több mint hatvanezren raboskodtak a politikai foglyok börtönében, a X. pavilonban a cári uralom alatt. Több mint húszezren indultak nagy útra innen, mert Oroszország távoli területeire száműzték őket. Egy részüket kivégezték, ők ott maradtak mindörökké.¹²

Eddig még senki sem számolta össze, hányan kerültek börtönbe azért, mert a lengyel politikai közösséghez való tartozásuk, azaz a birodalommal szembeni ellenségességük, illojalitásuk miatt üldözte őket az Orosz Birodalom. Ha hatvanezer ember járta meg azt az egyetlen központi börtönt annak az időszaknak a fele alatt, amíg orosz uralom alatt állt az egykori Nemesi Köztársaság területének nagyobb része, akkor könnyen elfogadhatjuk azt a becslést, mely szerint több százezren raboskodhattak vagy kerülhettek vizsgálati fogságba, amíg alá volt rendelve, majd a birodalom része volt a Nemesi Köztársaság, vagyis 1733 és 1917 között – azaz évente átlagosan legalább néhány ezer ember, közel kétszáz éven át. Azt sem számolta össze pontosan senki, hány embert száműztek a Nemesi Köztársaság területéről Oroszország távoli vidékeire ebben az időszakban, bár vannak valamivel precízebb

¹¹ ЛОТМАН, 1981. 5–7.

¹² ЗАБЕК, 1998; vö. GUMB, 2008.

becslések. Azt például tudjuk, hogy a januári felkelés leverése után, 1863 és 1866 közepe között 34,000 politikai foglyot szállítottak keletre a Varsó–Szentpétervár vasútvonalon, az orosz Belügyminisztérium becslése szerint pedig 1872-ben mintegy 40,000 lengyel száműzött volt Oroszországban, ebből hozzávetőlegesen 20,000 Szibériában (abban az időszakban, 1861 és 1870 között Oroszország európai részéről évente átlagosan 3–20,000 embert száműztek Szibériába). Kijelenthetjük, hogy az 1733. évi konföderáció, az első lengyel fegyveres birodalomellenes mozgalom száműzöttjeitől kezdve a bari konföderáció (1768–1772) tagjain át a száműzöttek utolsó nagy hullámaig, akiket az 1905-től 1907-ig tartó forradalom eseményei kapcsán ítéltek el, a cári hatóságok nem kevesebb, mint 80,000 személyt száműztek olyan okokból, melyeket kapcsolatba hoztak a lengyel periféria lázadásával. Ugyanebben az időszakban, 1733 és 1907 között a cári csapatok által egymás után elfojtott konföderációkban, felkelésekben és összeesküvésekben, melyek lényeges eleme volt a lengyel függetlenség jelszava, szintén nem kevesebb, mint 100,000 ember esett el vagy került veszthelyre a felkelők és az összeesküvők közül. Ehhez még hozzá kell tennünk a litván–ukrán kormányzóságokból Oroszország távoli vidékeire (a Kaukázusba is) telepített lengyel kismemesi családokat, valamint annak a hatalmas szociotechnikai műveletnek az áldozatait, melynek során 1831 és 1855 között több mint 300,000 úgynevezett *odnodvoret* (egyportást) fosztottak meg nemesi jogaitól, mindenekelőtt az oktatáshoz való hozzáféréstől ezekben a kormányzóságokban.¹³

Tán nem sorolandó a birodalmi erőszak áldozatai közé a lengyel földek több száz-ezer lakója is, aki kényszersorozással került a hadseregbe, majd más, távoli perifériákon kellett töltenie a szolgálati idejét, és a többségük már sosem tért vissza a hazájába? Mint Wiesław Caban kiszámolta, 1832 és 1873 között csak a Lengyel Királyságból több mint 200,000 fiatal embert soroztak be a birodalom hadseregébe, ebből mintegy 150,000 esett el vagy tűnt el. Legfeljebb 20–25,000 ember tért vissza az országba.¹⁴

Ha összegezzük mindezeket a becsléseket, komoly számot kapunk, biztos legalább egymillió személyt érintett közvetlenül a birodalmi erőszak. Azokról az emberekről van szó, akiket abban a folyamatban érintett az erőszak, melynek során a birodalom politikailag asszimilálta az egykori Nemesi Köztársaság területeit, és ezen a legegyszerűbb erőszakot értem: börtönt, száműzetést, kivégzést, jogfosztást, a birtok elkobzását. Ez még mindig nagy téma a történetírás számára, máig sem készült róla semmiféle szintézis, nem is próbálták szisztematikusan összehasonlítani a birodalom más perifériáival szemben alkalmazott erőszak mértékével, formájával, céljaival és következményeivel.¹⁵ Azzal sem próbálkozott senki, hogy összehasonlítsa ezt a jelenséget az erőszak olyan rendszerével, amelyet más birodalmak alkalmaztak ugyanebben az időszakban a perifériáikkal, valamint az ebből adódó áldozatok mértékével és jellegével.

Itt természetesen mi sem tehetünk kísérletet erre. Visszatérhetünk a példánkhoz. A citadellához. Miért pont ehhez? Az építése és a legaktívabb működése egybeesik azzal az időszakkal, amikor a legnagyobb méreteket öltötte a birodalom nyugati

¹³ Vö. többek között ГОРИЗОНТОВ, 1999. 40–52; ДОЛБИЛОВ–МИЛЛЕР, 2006. 104–105; BRUS–KACZYŃSKA–ŚLIWOWSKA, 1992. 46–47; СКОК, 1974. 95–107; BEAUVOIS, 1987. 91–140.

¹⁴ Vö. CABAN, 2002.

¹⁵ Az ilyen összehasonlításra tett, időben behatárolt kísérletre lásd: NOWAK, 2008.

perifériájának lengyel politikai identitásával szemben alkalmazott erőszak. 1831 és 1872, a novemberi felkelés és a januári felkelést követő legnagyobb megtorlási hullám levonulása közti négy évtizedben volt a legnagyobb az áldozatok száma. Biztosan ebben az időszakban esett áldozatul a birodalmi erőszaknak az üldözöttek 80 százaléka az egykori Nemesi Köztársaság területén a 18. századtól 1917-ig tartó korszakban. Nem kevesebb, mint 7–800,000 áldozat negyven év alatt. Ez indokolja azt, hogy külön foglalkozunk ezzel az időszakkal.

Térjünk hát vissza a citadellához! Amikor I. Miklós kihirdette azt a döntését, hogy felépítik, és azzal fenyegette a lengyeleket, hogy lerombolja Varsót, ha megint láznak, fontos szavakat intézett a nemzethez 1835-ben: „*Если вы будете упрямо лелеять мечту отдельной нации, независимой Польши и все эти химеры, вы только накличете на себя большие несчастья*”¹⁶ („Ha tovább makacskodtok önálló nemzetről, független Lengyelországról és más hasonló kimerákról ábrándoztok, azzal csak nagy bajt hoztok a fejetekre.”) Próbáljuk megérteni az Orosz Birodalom hatalmi nézőpontját, amely ilyen világosan érthető nyilatkozathoz vezet. A cár egyértelműen előrebozsátotta: a lengyeleknek fel kell áldozniuk a politikai identitásuk megőrzésével kapcsolatos ábrándjait, a politikai nemzet hagyományainak emlékeztét. Ha ezt nem teszik meg, áldozatul esnek a legszigorúbb birodalmi megtorlásnak.

Honnan ez a radikalizmus? Az magyarázza, hogy a birodalom fenyegetve érezte magát. Ez az érzés volt meghatározó mindvégig, amíg I. Miklós uralkodott, a kezdetektől fogva, melyekre a dekabrista felkelés nyomta rá a bélyegét. Érdemes tudatosítani magunkban azt, hogy ekkor vívták Európában az első háborút a terror ellen. *War on terror* – ezt a jelszót nem az ifjabb George Bush találta ki, nem is Vlagyimir Putyin, hanem olyan idea ez, amely rögeszmévé vált, és legalább 1819 márciusa óta alakította a kelet-európai birodalmak reálpolitikáját, amikor egy német egyetemi hallgató merényletet követett el, meggyilkolta August Kotzebue irodalmár ügynököt. Ez az esemény időben egybeesett a Harkiv környéki katonai telepések lázadásával, egy évvel ezután pedig a szemjonovi gárdaezred lázadt fel. Ekkor komoly változás következett be, új, a forradalom utáni modernizációhoz illeszkedő alakot kerestek az Orosz Birodalomnak. A dekabrista felkelés megpecsételte a változást. Az új cár, I. Miklós uralkodásának egész ideje alatt a forradalom ellen harcolt, Metternich herceggel együttműködve szervezett forradalomellenes vagy – ha úgy tetszik – antiterrorista internacionálét,¹⁷ azzal a céllal, hogy elűzze a kísértetet, a birodalma szétesését, mert ezzel a rémképpel már az uralkodása kezdetén szembe kellett néznie. Valóban a forradalommal társították a lengyelséget, a birodalmon belüli lengyel különállásért vagy (ami még rosszabb) a birodalomtól való elszakadásért folytatott harcot pedig a cári államot alapjaiban fenyegető veszéllyel.

A lengyelek már azzal is erjedést indítottak el a birodalomban, hogy emlékeztükben tartották a különállásukat, és reménykedtek a megőrzésében. Ezt világosan megfogalmazták 1828-ban, a II. Ügyosztály Miklós cárnak küldött jelentésében: „*Поляки считают себя париями в Российской Империи [...]; они проливают слезы*

¹⁶ Idézi: SZCZERBATOW, 1900. 120.

¹⁷ Vö. SQUIRE, 1967; vö. azzal az érdekes példával, amely rendőri nézőpontból mutatja be az Orosz Birodalom történetét és a lázadó *inorogyec*ekkel (más nemzetiségűekkel) kialakított viszonyát: ЛИТВИНОВ–ЛИТВИНОВА, 2003.

o том, что в России они одни находятся в состоянии угнетения”¹⁸ („A lengyelek páriáknak tartják magukat az Orosz Birodalomban [...] könnyeket ontanak, mondván, hogy csak ők szenvednek el elnyomást Oroszországban.”) Még jobban kifejtette e probléma lényegét Miklósnak a Lengyel Királyság szenátor-vajdája, Adam Jerzy Czartoryski herceg: „La nation polonaise veut obeir à Sa loi et à Son roi, et non à une autre nation”¹⁹ („A lengyel nemzet a saját törvényeinek és a saját királyának akar engedelmeskedni, nem pedig más nemzetnek.”)

Paul Ricoeur megfogalmazása szerint a stabilitás „a fennmaradás olyan módja, amely a letelepülésen alapul”. Ez hatékonyabbá teszi az intézményeket és a normákat.²⁰ A stabilitás csak akkor lehetséges – vagyuk a bátorságot ahhoz, hogy kifejtsük ezt a definíciót –, ha az otthonosság érzetével párosul. Miklós arra vágyott, hogy a birodalom az alattvalók otthona legyen. De lehetett-e otthon, haza mindenki számára? *Dulce et decorum est pro patria mori* – már idéztük a Római Birodalom költőjétől ezeket a szavakat, amelyek nyugtalanító jelentést kaptak a nacionalizmusok és a forradalmak évszázadában. Mit jelent a „patria” fogalma a 19. századi birodalom kontextusában? Kinek lehetett hazája a birodalom? Miklós az orosz identitás erősítésével próbálta stabilizálni a birodalmát. Milyen hangzatosan írt erről a trónörökösnek 1838-ban, a fia első nagy külföldi útja előtt adott instrukcióban: „Мы должны всегда сохранять нашу национальность, наш отпечаток и горе нам, ежели от него отстанем; в нем наша сила, наше спасение, наша неподражаемость”²¹ („Mindig meg kell őriznünk a nemzetiségünket, a sajátosságunkat, és jaj nekünk, ha eltérünk ettől; ebben rejlik az erőnk, az üdvösségünk, az egyediségünk.”) A stabilizáció annyit jelentett, hogy fokozatosan elfogadják a birodalomban az orosz nemzet „vezető szerepét”, az orosz identitást – ilyen volt a logikája annak a rendszernek, amelyet Miklós végül elfogadott.

És ezt a logikát rombolták le leginkább a lengyel identitás fennmaradásának politikai következményei, aláásva ezzel az egész birodalmat. Miklós stabilitást keresett, de ez fokozatos depolonizációt jelentett. Így a lengyelség elkerülhetetlenül destabilizációs tényező lett, amint arról tökéletesen meggyőzték a cárt 1830–1831 drámai eseményei: a lengyel felkelés, a lengyel lázadás. A haza fogalma az olyan lengyelek szemében, akiknek már volt lengyel nemzeti tudatuk, ütközött az olyan birodalom fogalmával, amelyet Miklós stabilizálni akart – ütközött Miklós és a fia, II. Sándor hazájával.

„Ne adj soha szabadságot a lengyeleknek, stabilizáld azt, amit elértetek, és próbáld végigvinni az ország oroszosításának [obruszenyije] nehéz művét, sose cseréld enyhébbekre az ehhez használt eszközöket” – ilyen tanácsot vagy inkább parancsot hagyott a fiára Miklós az 1835. július 30-án írott végrendeletében, mielőtt Kaliszba utazott, a hadgyakorlatra, mert azt rebesgették, hogy merényletre készülnek a cár ellen.²²

Dulce et decorum est pro patria caesi – ebben a módosított formában ismétlődik az a felhívás, hogy irtsák a haza ellenségeit, nem csak a birodalmakban vagy a biro-

¹⁸ Краткий обзор общественного мнения в 1828 году. СИДОРОВА–ЩЕРБАКОВА, 2006. 40.

¹⁹ Rozmowa Adama Czartoryskiego Wojewody z Cesarzem Mikolajem i notatká idó tegoż [é. n., valószínűleg 1829-ben], Czartoryski-könyvtár, Krakó, 6416. sz. kézirat, 11.

²⁰ RICOEUR, 2007. 300.

²¹ ЗАХАРОВА–МИРОНЕНКО, 2008. 31.

²² Завещание Николая I сыну публ., 1923. 293.

dalmak által. A birodalmak azonban általában, e konkrét esetben pedig Miklós birodalma biztos nem az ellenség egy csoportját, hanem az egész csoport, a nemzet identitását akarta feláldozni. Miklós személyesen vett részt olyan eredeti eszközök kidolgozásában, amelyekkel el akarta érni ezt a célt. Nemcsak olyan rafináltokról van szó, mint a cár ötlete a lengyel nyelv különbözőségének megszüntetésére – cirillbetűvel kell írni²³ –, hanem az erőszak lehető legegyszerűbb, legközvetlenebb formáiról is.

Említsünk két ismert példát, melyet többek között Wiktorja Śliwowska írt le nagyszerűen a tanulmányaiban. Azért kell említenünk őket, hogy ne tűntessék el a nagy számok és eszmék az áldozat emberi, egyéni dimenzióját. Azért is idézzük emlékezetünkbe ezeket, hogy tágabb kontextusban mutassunk rá lehetséges jelentésükre, miközben értelmezni próbáljuk a birodalmi áldozatok problémáját.

1837. január 12-én (a régi naptár szerint 1836. december 31-én) Miklós személyesen írta alá a kegyelmi végzést, megmentve a halálbüntetéstől az összeesküvéssel vádolt nyugat-szibériai lengyel száműzötteket. Oroszország azzal büszkélkedett Európa előtt, hogy nem alkalmaz halálbüntetést. Így Miklós kivégzés helyett háromezer botútra ítélte hat száműzöttet. 1837 márciusában, Omszkban hajtották végre az ítéletet a hat személyen, közülük egy élte túl a büntetést, mert az ügyeletes orvos megszakította a fenyítést. Jan Henryk Sierociński, Władysław Drużyłowski, Włodzimierz Milidin, Jan Wróblewski és Antoni Zagórski nem élte túl.²⁴ Nem volt újdonság ez a fajta fenyítés a birodalom büntetéspolitikájában. Említettem már a Harkiv környéki katonai telepéseket, akik 1819-ben fölláadtak, közülük például több mint 300 személyt nem kevesebb mint 12,000 botútra ítéltek! Az kötötte össze a két büntetést, az áldozatok két csoportját, hogy azzal vádolták őket: megzavarják a birodalom államrendjét. Ugyanakkor az a tény különböztette meg őket, hogy a lengyelek azért kaptak büntetést, azért kerültek a hadseregbe kényszerosztás útján, mert a saját politikai-nemzeti identitásuk védelmében lázadtak (részt vettek a novemberi felkelésben), és azután sem mondtak le erről – magáról a lázadásról –, hogy besorozták őket a cári hadseregbe. Azzal a nyilvánvaló szándékkal szabták ki a büntetést, hogy magától a lázadás eszméjétől is elrettentsenek másokat, illetve azért is, hogy ne akarjanak kitartani a sajátos lengyel identitás mellett.

De ezen a téren, az elrettentésben Miklós épp a lengyelek számára vezetett be először egy újdonságot a birodalom büntető gyakorlatába. Szóban 1839. március 7-én (19-én) értesítette a hadügyminiszterét, Alekszandr Csernisovot az újabb kegyelmi végzésről. A kijevi kormányzó, Dmitrij Bibikov tábornok halálbüntetést kért az Ukrajnában leleplezett lengyel összeesküvés, az úgynevezett Konarski-összeesküvés négy vezetőjére, de a cár ezt húsz év szibériai kényszermunkára változtatta, azzal a feltétellel, hogy előbb lebonyolítják a kivégzés egész ceremóniáját, és csak az utolsó pillanatban állítják le, mielőtt a hóhér végrehajtaná az ítéletet. És tényleg ehhez a forgatókönyvhöz tartották magukat. Csak az akasztófa alatt hallhatták a lengyelek – Gasper Maszkowski, Antoni Beaupré, Fryderyk Michalski és Piotr Borowski –, miután a fejükre húzták a csuklyát, és a hurok alá vezették őket, hogy az uralkodó kegyelmet ad nekik. Miklós később még többször is bevetett hasonló lélektani fogást,

²³ Vö. УСПЕНСКИЙ, 2004.

²⁴ Vö. ŚLIWOWSKA, 1991.

például Piotr Ściegienny herceg vagy az 1846-os lengyel összeesküvők (Karol Ruprecht és Andrzej Deskur) ellen, végül pedig az orosz lázadók, a Petrasevskij-kör tagjai is sorra kerültek, akik között Fjodor Dosztojevskijt is megtalálhatjuk.²⁵

Miklós nem kételkedett abban, hogy a „polonizmussal” vívott harcban a terror az egyetlen helyes politika. Ezt nyíltan megírta a Lengyel Királyság helytartójának, Ivan Paszkevics hercegnek. Többször is okította:

„Что же касается до края [a Lengyel Királyságot], то хотя ты уверяешь, что через 10 лет, а я остаюсь при 97, он и придет в желаемое положение, но я скорее надеюсь по этой части на русские штыки и картечь, чем на все другие меры; страх один, по моему, действителен на поляков”²⁶

„Ami ezt az országot illeti [a Lengyel Királyságot], hiába bizonygatsz, hogy 10 év múlva eljut az általunk kívánatosnak tartott állapotba, én maradok a 97 évnél, de inkább számítok ezen a téren az orosz szuronyokra és kartácsokra, mint más eszközökre; szerintem csak a rettegés hat a lengyelekre.”

„один страх и убеждение потерять все, что осталось, их ещё удерживает. Доколь мы сильны, не одним числом войск, но неумолимыми мерами сближения с Россией, лишением их всех особенностей, составляющих остаток их мнимой народности, дотоль мы будем иметь верх, хотя со временем и постоянной настойчивости. Но лишь только мы ослабнем, или в мерах сих, или впадёмся в доверчивость к ним, всё пропадёт, и гибель неминуема!”²⁷

„Csak a rettegés tartja vissza őket, meg attól is félnek, hogy elveszíthetik mindazt, ami még megmaradt nekik. Amíg nemcsak a hadsereg létszámában rejlik az erőnk, hanem az Oroszországgal való egyesítés kíméletlen eszközeiben és abban, hogy megfosztjuk őket minden sajátosságuktól, melyet az állítólagos nemzetiségük maradéka jelent – addig főként velük szemben, bár csak bizonyos ideig, és ennek viselhetjük minden következményét. De mihelyt gyengébben kezdjük alkalmazni ezeket az eszközöket, vagy bármennyire is megbízunk bennük, mindent elveszítünk, és nem kerülhetjük el a véget!”

Nehéz lenne ennél szemléletesebben bemutatni a tragikus alternatívát. Vagy a lengyel identitásnak kell áldozatul esnie („állítólagos nemzetiségük maradéka”), amit el kell fojtani, következetesen alkalmazva „az Oroszországgal való egyesítés kíméletlen eszközeit”, vagy a birodalom esik áldozatul: „mindent elveszítünk, és nem kerülhetjük el a véget”. Tegyük hozzá, hogy hasonlóképpen alakult a birodalmi politika hatása alatt a konfliktus víziója a másik oldalon is. A birodalom lerombolását tervezték lengyel összeesküvők az országban, a száműzetésben és mindenekelőtt emigrációban (ha már itt tartunk: tekinthetjük-e áldozatoknak a politikai emigránsokat is? És minek az áldozatai – a birodalomé? Netán a „polonizmusé”?) Közös akciót is terveztek minden olyan etnikai és vallási csoport részvételével, melyet a lengyel konspiránsok szerint

²⁵ Vö. ŚLIWOWSKA, 1997.

²⁶ Miklós levele Paszkevicsnek. 1838. július 3/15. Idézi: ЩЕРБАТОВ, 1896. 365.

²⁷ Miklós levele Paszkevicsnek. 1845. június 6/18. Idézi: ЩЕРБАТОВ, 1896. 537–538.

„elnyomott” a birodalom. E tervek célja Czartoryski herceg megfogalmazása szerint ez volt: *„mettre de l'ensemble entre touses peuples qui souffrent aujourd'hui directement de la tyrannie russe – contre l'ennemi commun [...] réunir les peuples asservis et frémissants de leurs chaînes contre leur oppresseur commun.”*²⁸ „...egyesíteni azokat a népeket, amelyek ma közvetlenül szenvedik el az orosz zsarnokságot – a közös ellenség ellen [...] egyesíteni a láncokat csörgető leigázott népeket a közös elnyomó ellen.”

El lehetett-e képzelni e tragikus dilemma megoldását áldozatok nélkül? Bizonyos értelemben igen. És azt hiszem, ami a birodalom és az áldozatok problémáját illeti, ezt az aspektusát is érdemes lenne feltárni összehasonlító kutatásokkal. Olyan ideológiákról van szó, amelyek képesek racionalizálni az áldozatot mint a felszabaduláshoz vezető utat. A birodalom ideológiájáról – mint egyfajta küldetés eszközéről, amely képes boldogítani az embereket, beleértve a birodalomhoz csatolt és asszimilált perifériák lakóit is – kiderült, hogy képes volt erre. A birodalmi erőszak áldozatait pontosan ezzel az erőszakkal akarták megszabadítani az őket terhelő identitástól, boldogságuk akadályától. Ezt maga Miklós fogalmazta meg a legjobban Paszkewics hercegnek írt, 1833. június 28-án (július 10-én) kelt levelében. A következőket írta ebben a lengyelekről: *„их надо делать счастливыми вопреки их самых и как бы насильно...”*²⁹ („...mintegy erőszakkal, akaratok ellenére kell boldoggá tenni őket...”)

Dmitrij Bibikov tábornok, kijevi kormányzó fejtette ki a legnagyobb terjedelemben ezt a gondolatot, aki az uralkodó parancsára a legapróbb részletekig kidolgozta az utolsó pillanatban leállított kivégzés forgatókönyvét. Bibikov volt a birodalom azon hivatalnok, akinek, mondhatni, a legtöbb áldozat szárad a lelkén a „polonizmus” 19. századi elnyomásának egész történetében. Ő felelt ugyanis többek között a lengyeleket a Konarski-összeesküvés leleplezése után sújtó, nagy méreteket öltő, három ukrainai kormányzóságra kiterjedő megtorlásért, és mindenekelőtt ő hajtotta végre sikeresen azt a gigantikus műveletet, melynek során megfosztották jogaitól az „ő” területén élő több mint százhatvanezer *odnodvorecet*. Az ő nevéhez fűződik a 19. század alighanem legsokoldalúbb olyan programja, amely a lengyeleken alkalmazza *„az Oroszországgal való egyesítés kíméletlen eszközeit”*. Másutt tárgyalom ezt a lenyűgözően korszerű eszközöket használó programot.³⁰

Itt csak arra szorítkozom, hogy egyetlen elemére emlékeztetek, de Bibikov tábornok, kormányzó szerint ez nem kevésbé fontos a rettegésnél és az erőszaknál. 1839. március 28-ra (április 9-re) datálta Bibikov a cárnak írt *О злоумышленности поляков и отнятии у них к тому средств* (A lengyelek rossz szándékairól és a céljaik eléréséhez szükséges eszközöktől való megfosztásukról) című memorandumát, vagyis tizenkét nappal azután fejezte be, hogy lezajlott a forgatókönyv szerint a Konarski-összeesküvés négy résztvevőjének pszichikai kivégzése. E memorandum első pontja ezt hirdette: *„приняты, однажды на всегда конечные и решительные меры к уничтожению постепенно всех видов отделения от Великороссии”* („végső és határozott eszközöket kell alkalmazni egyszer s mindenkorra azzal a céllal, hogy felszámoljunk minden olyan elemet, amely arra utal, hogy ez az ország elkülönül Nagy-Oroszországtól.”) A második pont a

²⁸ [A. J. Czartoryski], *Matériaux pour un plan d'action concertée*, Czartoryski-könyvtár, 5282. kézirat, 291–292; vö. NOWAK, 1999; vö. még САВАН, 2006.

²⁹ ЩЕРБАТОВ, 1896. 168.

³⁰ Vö. NOWAK, 1998.

következõre hívta fel a figyelmet: „усиление материального благосостояния края [...], обрати поляков к мирным занятиям, торговой и промышленной деятельности, к чему они весьма склонны”³¹ („növelni kell az ország anyagi jólétét [...], a lengyeleket békés foglalkozásokba kell helyezni, kereskedelmi és ipari tevékenységre kell ösztönözni, mert nagyon értenek ehhez.”) Bibikov felfogása szerint a lengyel politikai identitáshoz való ragaszkodás, amely a birodalom struktúrájában lázadást és forradalmat jelent, magukra a lengyelekre nézve is végzetes terheltség. Ha sikerül őket – erőszakkal – megszabadítani attól, hogy megpróbáljanak visszatérni ehhez a reménytelen ügryhöz, boldogok lehetnek, és megvalósíthatják magukat az anyagi sikerben. A birodalomnak kilátást kell adnia ilyen sikerre. A lengyelek akkor végre nem esnek áldozatul a „polonizmusnak”... A lengyelek csak akkor látják be, hogy nem a lengyelségért folytatott harcban, hanem valami másban kell keresniük a boldogságot, amikor az egész ország egyértelműen orosz, az egész birodalom végleg orosz lesz. Az első nemzedék még nem feltétlenül jut el ide, de a következõből már nem kerülnek ki áldozatok.

„Можно полагать безошибочно – írta Bibikov, összegezve a cárnak küldött újabb beszámolóját –, что если поляки недовольны настоящим, то в будущем, когда твердость действия умиротворит страсти и уничтожит редные мечты, дети их будут благословлять Правительство.”³²

„Joggal feltételezhetjük, hogy ha a lengyelek elégedetlenek a jelenlegi állapotokkal, akkor a jövőben, amikor a határozott, kemény hatalmi fellépés lecsillapítja az érzelmeket és kiöli a kártékony ábrándokat, a gyermekeik áldani fogják a kormányt.”

El lehetett érni ezt az eredményt, de azon az áron, hogy legalább azt a nemzedéket feláldozzák, amelynek meg kellett küzdenie a lengyel politikai identitástól való lemondással. E lemondás próbája az volt, hogy az illetõ részt vett-e az olyan lengyelek ellen folytatott harcban, akik nem mondtak le errõl az identitásról. A lengyel társadalmi elit, a nemesség és a szabadfoglalkozásúak nem is olyan kevés képviselõje állta ki ezt a próbát a 19. században. Nehéz lenne meggyõzõbb példát találni az ilyen magatartásra Adam Rzewuski gróf karrierjénél, aki a híres regényíró, Henryk õccse volt, az apja, Adam Wawrzyniec pedig képviselõ volt a négyéves szejmen, s aláírta a május 3-i alkotmányt. Adam Adamovics gróf, aki a 18. századi Nemesi Köztársaság legismertebb szenátora nevét örökölte, egész életében hûségesen szolgálta I. Miklós és II. Sándor Oroszországát. 1831-ben részt vett a lengyel–orosz háborúban – Oroszország oldalán, kitüntette magát a grochówi és a boremlei csatában, Varsó ostromáért pedig a Szent Szaniszló érdemrendet adományozta neki Miklós cár. 1849-ben elõléptették a cár tábornok-adjutánsának; 1862-ben kinevezték a kijevei katonai körzet parancsnokának, a következõ évben lengyel partizánokat üldözött

³¹ Д. Г. Биби́ков, Всепо́дданейший доклад Госуда́рю Импера́тору, 28-е Марта 1839 года, Отдел Рукописей, Национальная Библиотека Украины им. В. И. Вернадского, Київ. I. 6728. kézirat, k. 6v–7.

³² Д. Г. Биби́ков, Отчет о главнейших действиях управления Киевскою, Подольскою и Волы́нскою Губернями за 1838, 1839 и 1840 годы, Отдел Рукописей, Национальная Библиотека Украины им. В. И. Вернадского, Київ. I. 6736. kézirat, k. 61v.

Volhíniában, és bírálta a Királyságban szolgáló Fjodor Berg tábornokot, amiért nem mutat elég buzgalmat a lengyel felkelés elfojtásában. Ugyanakkor – mint azt a kor egyik legmegbízhatóbb ukrajnai lengyel emlékiratírója, Eustachy Iwanowski megőrizte emlékezetében – Rzewuski gróf *„tele volt lengyel érzelmekkel, egész lényében lengyel nemes volt”*. Rzewuski hűségese akarta szolgálni a birodalmat, ugyanakkor azt is meg akarta őrizni, amit a sajátos lengyel identitás esszenciájának tekintett: a nemesi hagyományokat, szokásrendet. És nem járt sikerrel – mint kiderült. Mindenesetre ez nem bizonyult elegendőnek birodalmi nézőpontból. A januári felkelés megint kiélezte a drámai alternatívát: vagy a birodalomhoz, vagyis Oroszországhoz marad hű – vagy a lengyel nemzeti identitáshoz. Rzewuski gróf speciális memorandumot írt az előljárójának, Dmitrij Miljutyin hadügyminiszternek, melyben arról próbálta meggyőzni: a lengyel identitás fölládozása nem szükséges ahhoz, hogy az illető bizonyítsa Oroszország, a birodalom iránti lojalitását. Az 1863-as lengyel felkeléssel folytatott harc hevében a hadügyminiszter csak ironikus választ adhatott a hős tábornok e sugallatára. A következőket írta Miljutyin Rzewuskinak:

„По вашему мнению легко было бы легко было бы иметь верных подданных из поляков, требуя только, чтобы они были верные поляки России, а не русские. Признаюсь, я со своей стороны на могу выяснить себе как именно надо разумеать эти слова Ваши. Ваше Сиятельство оказали бы новую и великую услугу и Гоусдарю, и всему человечеству, еслиб дали ключ к решению вопроса, почитаемого Вами столь легким”³³

„Őn szerint könnyű lenne hű alattvalókká tenni a lengyeleket, csak azt kellene követelni, hogy Oroszországhoz hű lengyelek, ne pedig oroszok legyenek. Bevallom, a magam részéről nem tudom megmagyarázni, konkrétan hogyan értsem a szavait. Nagyméltóságú Uram, újabb nagy szolgálatot tenne mind az Uralkodónak, mind pedig az egész emberiségnek, ha kulcsot adna e kérdés megoldásához, amelyet oly könnyűnek tart.”

Rzewuski gróf képtelen volt magyarázatot adni erre a kérdésre, vagy legalábbis nem tudta meggyőzni 1863-ban a birodalom katonai vezetését. A következő fél évszázadban, amikor csökkent a lengyel–orosz konfliktus hőfoka a januári felkelést követő megtorlási hullám után, semmit sem veszítettek aktualitásukból a Rzewuski és Miljutyin eszmecseréjében feltett kérdések. Ellenkezőleg, nagyon is gyakorlati kérdésekként lehetett elmélkedni rajtuk. Van-e hely a birodalomban, amely nemcsak a nevében orosz, az Oroszországhoz hű lengyelek számára, egyáltalán létezhetnek-e Oroszországhoz hű lengyelek vagy az Oroszországhoz (tehát a birodalomhoz) való hűségük végső próbája az, hogy oroszra cserélik az identitásukat? Törvényszerű-e az, hogy fölládozzák a lengyel identitást a birodalom oltárán? Vagy lényegében nem is áldozat ez a csere, hanem felszabadulás, modernizáció? Kivételes-e a lengyel identitás e tekintetben, eltér-e a birodalom más perifériáin élő etnikai/nemzeti

³³ Дмитрий Милютин, Письмо к. ген.-лейтенанту, Жевускому гр. Адаму Адамовичу, нач. 3 кав. дивизии, Российская государственная библиотека (Orosz Állami Könyvtár), 169. fond, k. 54, 68. (1863. április 3-án kelt levél – a másolatot dr. Henryk Głębocki volt szíves rendelkezésemre bocsátani); vö. Adam Rzewuski pályaképével, S. Kieniewicz szócikkével: *Polski słownik biograficzny*, 34. kötet, 1992. 98–99.

közösségek identitásától? Mindegyiknek alá kell-e vetnie magát az orosz identitás uralmának, vagy egyesek képesek lesznek békésen együtt élni vele?

A birodalom áldozatai vagy haszonélvezői

E vita, tehát az ebben az írásban érintett tematika sajátos összegzésének tekinthetjük néhány kitűnő orosz publicista, Mihail Menysikov, Vaszilij Rozanov és Pjotr Szavicikij eszmecseréjét, a nézetek rendkívül érdekes konfrontációját. Az említett szerzők pontosan ezeknek a kérdéseknek szentelték figyelmüket azokban az írásaikban, melyeket a Romanov-birodalom utolsó évtizedében jelentettek meg, nagyrészt a *Novoje Vremja* című konzervatív-liberális napilapban. Az egész 19. század tapasztalatait szintetizálták.

Mihail Menysikov, akit az Európában akkor kezdődő integráns nacionalizmus diskurzusába illeszkedő orosz hangnak tekinthetünk, elvi szinten vetette fel az 1910 márciusában megjelent *Императивный империализм* (*Nem cári imperia-lizmus*) című cikkében azt a problémát, hogy milyen viszonyban áll Oroszország a birodalmon belül az államhoz csatolt perifériákkal. Itt az oroszországi liberális közvélemény olyan képviselőivel vitatkozott, akik hittek abban, hogy a birodalom összeegyeztethető a nem orosz népek identitásának megőrzésével, és úgy gondolták, ezek elfogadják Oroszország, az orosz kultúra vezető szerepét a magasabb rendű, egyetemes emberi ideálok útján. Menysikovnak nem voltak kétségei afelől, hogy a birodalom nem idill. A birodalom áldozatokat jelent – a centrum (az uralkodó nemzet) nem olajággal, hanem vaskarddal igázza le a periféria népeit. Illúzió és félreértés az az állítás, hogy bármelyik levert „törzs” is önként elismeri Oroszország vezető szerepét. Senki sem fogadja el önként – állította határozottan Menysikov – az idegen hitet, nyelvet, kultúrát. Ez az áldozat nagy áldozat, nincs mit takargatni ezen a tényen. Menysikov a dolgok természetes állapotának tartotta azt, hogy a meghódított perifériák népei ellenséggé tekintenek Oroszországra. A birodalom állandó harc, életre-halálra. A fennmaradásért vívott harc: vagy a perifériák nemzeti identitásai maradnak fenn, vagy az Orosz Birodalom. Itt valakinek áldozatul kell esnie. Nem elég legyőzni és a birodalomhoz csatolni az új perifériát, törekedni kell az eltérő identitás felszámolására, oroszra kell változtatni a népességet. Ahol ez lehetetlennek bizonyul, ott el kell szakítani az ilyen perifériát (ekkoriban írt más cikkeiben Menysikov elmagyarázta, hogy Lengyelország ilyen periféria a Привислинский край, a Visztula menti tartomány határain belül), nehogy maga az Orosz Birodalom essen áldozatul. Az országunk – állította kétségbeesetten Menysikov – korábban egynemű volt, most viszont *inorogyec*ek egész hálózata borítja. Nem sikerült úrrá lenni a lengyel nemzeti különbözőségen, ez a példa pedig járványként pusztít a birodalomban. Rendkívüli eszközökhöz kell nyúlni. Szükség van áldozatokra. El kell szakítani a lengyeleket a birodalomtól, ugyanakkor államellenes bűnnek nyilvánítandók és kíméletlenül üldözendők más „etnográfiai romantikák” megnyilvánulásai a „mazeppai” eszmével, vagyis az ukrán nemzeteszizmével az élen.³⁴

³⁴ М. О. Меньшиков, Императивный империализм (1910 márciusa), idézi СЕРГЕЕВ, 2004. 61–67; вö. Уó, Преступная романтика (1913 júniusa), уо., 74–80; lásd még: NOWAK, 2007b.

Vaszilij Rozanov nemcsak kifinomult esztéta, hanem az Oroszország jövőjéről folytatott publicisztikai viták szenvedélyes résztvevője is volt. Ő más nézőpontból vizsgálta az áldozatok problémáját. A birodalom nem követel áldozatot a perifériák etnoszaitól. Ellenkezőleg, Oroszország adja nekik áldozatként a szervezethez, civilizációs munkáját, nagy kultúráját. A birodalom nagy esély minden hozzá csatolt etnosznak. 1907-ben Rozanov még arról próbálta meggyőzni az olvasóit, hogy tökéletes harmónia uralkodik a centrum nemzete, az oroszok és minden olyan *inorogyec* között, mint a tatárok, a grúzok, a finnek. „Инородцы все у нас пригеты” („*nálunk minden más nemzetiségűt pátyolgatnak*”) – bizonygatta. Rozanov egyértelműen elfogadta azt, hogy az *inorogyec*eknek nem kell feláldozniuk semmit az identitásukból, mert egyszerűen nincs olyan fejlett identitásuk, amelyhez kötődnének. Olyanok, mint a kő, amelyet csak most emelt föl valaki – ilyen költői hasonlattal fejezte ki magát. Az a valaki, aki fölemelte a követ, az örmények, a finnek vagy a lettek fejletlen tudatát – Oroszország. Nélküle, a birodalom nélkül az *inorogyec*eknek csak tolvajai és haramiái lennének, mert nem tudnának hatékony kormányt alakítani, rendőrséget és iskolákat szervezni. A lengyelek nem tudják felfogni, mennyi jót ajándékoz nekik a birodalom. Konokul kitaranak nemzeti egoizmusuk mellett, mint Rozanov megfogalmazta. Egyenesen „erkölcsi szörnyűségnek” nevezi azt, hogy ragaszkodnak sajátos lengyel identitásukhoz, ehhez az egoizmushoz. Rozanov általánosítja a gondolatmenetét: a nacionalizmus (vagyis a sajátos nemzeti identitás védelme és a politikai szuverenitásért folytatott harc) szörnyűség, csak megvetést érdemel. A birodalom, különösen az Orosz Birodalom az egyetlen út az egyetemes emberhez. A lengyelek egy része asszimilálódik. Ők a legjobbak, nekik van igényük magasabb értékekre, nem érik be a szűkös nacionalizmussal, az egyetemes emberire vágnak. Azokat viszont, akik elvetik az asszimiláció útját, az univerzalizmushoz vezető orosz utat, kíméletlenül irtania kell a birodalomnak. Oroszországnak védenie kell magát a lengyelektől. Oroszországnak irtania kell azokat, akik számára érthetetlen – mint Rozanov megfogalmazta – a *radoszty szlijanyija*, az egybeolvadás öröme. 1914-ben írt cikkeiben e kategóriába sorolta a lengyelek mellett a zsidókat és a lengyel–zsidó agitáció áldozatainak tekintett ukránokat (*neomalorosszi*). Rozanov még annak a félelmének is hangot ad, hogy a lettek és a finnek is kezdenek veszedelmesen fogékonyak lenni erre az agitációra, amely a „nemzeti egoizmus” zsákutcájába viszi őket.³⁵

Menysikov szemében erre a brutális kérdésre egyszerűsödött le a birodalom és az áldozat problémája: ki kit győz le? Vagy a birodalom válik az *inorogyec*ek áldozatává, vagy az *inorogyec*ek esnek áldozatul a birodalomnak. Rozanov védeni próbálta azt a meggyőződését, mely szerint a birodalom az egyetlen menedék az *inorogyec*ek számára, akik áldozatul esnek a saját barbárságuknak vagy a „szörnyen erkölcstelen” nemzeteszmének. De az I. világháború előtt írt utolsó cikkeiben már kételkedett abban, hogy minden *inorogyec* megértette: lényegében megmentette őket a birodalom. Ezzel közelebb került a Menysikov által képviselt gondolkodásmódhoz. A birodalomnak védenie kell magát, kíméletlenül kell bánnia azokkal, akik fenyegetik, azaz az oroszról különböző identitások hordozóival. Lehet, hogy ők szubjektíven a birodalom áldozata-

³⁵ В. В. Розанов, Привислинные публицисты у московского „князя” в гостях (1907. október 9.); Белоруссия, литовцы и Польша в окраинном вопросе России (1909. szeptember 18.); Трудности для инородцев (1914. január 24.) СЕРГЕЕВ, 2004. 100–104; 114–130; 143–144; vö. még NOWAK, 2007c.

tainak fogják érezni magukat. Nehéz ügy. Az „egyetemes emberi út” nevében, melyet a birodalom képvisel, muszáj ilyen szimbolikus áldozatot hozniuk.

Már az első világháború idején összegezte a birodalomról és az áldozatairól vallott nézeteket a fiatal geográfus és publicista, Pjotr Szavickij, szintetizálva azokat az álláspontokat, melyekben összegződnek az orosz birodalmi elitek tapasztalatai, az egész 19. századi tudás. Az Eurázsia-koncepció leendő alkotója 1915-ben, alig húszévesen készítette alighanem a legérettebb elemzést a birodalom működéséről, melyben azokat az áldozatokat indokolta, melyekkel a működése jár.

Az a lényege ennek a koncepciónak, hogy olyan politikaként definiálja az imperializmust, amely bevon más nemzeteket és országokat az „imperializáló” nemzet vagy ország befolyási övezetébe. Ez a politika végül arra készíti őket, hogy egyetlen gazdasági, kulturális és politikai egésszé olvadjanak össze a birodalomban. Másként fogalmazva, a birodalomépítés az „imperializáló” nemzet (a centrum népe) gazdasági, kulturális és politikai kiterjesztése más, tőle idegen „imperializált” népekre. Ez nem békés, kizárólag önkéntes folyamat. A birodalom nem a nemzetek kívánságára jön létre, amelyek szeretnének egyesülni. Szavickij itt egyetért Menysikovval. A birodalom áldozatot követel azoktól, akiket hozzácsatolnak. Ugyanakkor Szavickij Rozanovhoz hasonlóan igazolja ezeket az áldozatokat. A fő feltétele annak, hogy mindezek egyetlen birodalomban asszimilálódnak kulturálisan és gazdaságilag, az állam „történeti ésszerűsége” (*isztoricceszkaja razumnoszty*) és az, hogy mennyire jelentős a világméretű haladás szempontjából. A birodalom csak akkor „sikerül”, ha a birodalmat alkotó nemzet, a centrumot létrehozó közösség tud valami pozitívat ajánlani az alárendelt nemzeteknek, a perifériák közösségeinek. A birodalom csak akkor „sikerül”, ha az alanyiség elvesztésével, az alárendeltséggel kapcsolatos sérelem, áldozat, szerencsétlenség érzésénél erősebb a kulturális és gazdasági nyereség érzése. Szavickij a kontinentális-politikai birodalmak általa elkülönített kategóriájába sorolta Oroszországot, vagyis megkülönböztette a „gyarmati-gazdasági” típusú birodalmaktól, amelyek a gyarmati perifériák kizsákmányolására álltak rá. Az Orosz Birodalom egyáltalán nem zsákmányolja ki gazdaságilag a perifériákat. Szavickij olyan példákat hoz fel, hogy fejlődik az ipar a Lengyel Királyságban, a mezőgazdasági kultúra színvonala pedig magasabb Besszarábiában, Grúziában vagy – már megint – a Lengyel Királyságban mint Oroszország központi régiójában. Egyáltalán nem esnek áldozatul a centrumnak a perifériák, különösen nem gazdasági értelemben, állította Szavickij. Ilyen kizsákmányolás áldozata lenne, ha azt választaná, hogy bármilyen más létező birodalomhoz kapcsolódik, az imperializmus korában pedig (ne feledjük, 1915-öt írtunk) egyszerűen elkerülhetetlen az, hogy a kisebbek és a gyengébbek valamilyen birodalomhoz csatlakozzanak. A perifériák nemzetei, bár átestek a függetlenség elvesztésének traumáján, sokkal többet nyerhetnek, mint veszíthetnek a fokozatos asszimiláción az Orosz Birodalomban. E birodalom jellemzője az orosz centrum és a nem orosz perifériák „egyenjóságúága és erőegyensúlya”. Szavickij hitt abban, hogy az Orosz Birodalomban egyesült ez a két jellemző, melynek sikerét köszönheti: az erő és az igazságosság.³⁶

Az Orosz Birodalom azonban szétesett két évvel azután, hogy elhangzottak ezek a reményteljes szavak. Áldozatul esett. Minek lett áldozata? Lehet, hogy pont az olyan illúzióknak, melyeket olyan mély meggyőződéssel hirdetett Szavickij meg

³⁶ П. Н. Савицкий, Борьба за Империю [1915]. СЕРГЕЕВ, 2004. 261–309.

előtte (és utána) a birodalom oly sok intelligens apológétája. Az „egyenjogúság és az erőegyensúly”, amiről az Eurázsia-eszme leendő megteremtője írt, bizonyos fokig meghatározható gazdasági dimenzióban, a birodalmon belül is. Arra viszont nincs mód – az Orosz Birodalom legalábbis nem találta meg –, hogy ilyen „egyenjogúságot és erőegyensúlyt” alakítsanak ki a kultúra területén, azon a téren, amely a sajátos identitások alapjául szolgál. Az Orosz Birodalom a 19. században orosszá vált. Az erő és az igazságosság, amit képviselt – I. Miklós és II. Miklós, Vaszilij Rozanov és Pjotr Szavickij szerint – erőszakot és igazságtalanságot jelentett mindazok számára, akik hűek voltak az oroszról különböző identitásukhoz, melyet a birodalom eminens érdekeivel ellentétesnek nyilvánítottak.

Amikor elfogyott az erő, jobban mondva, amikor kimerült (átmenetileg) az 1914-től 1917-ig tartó nagy háborúban, akkor sokakon úrrá lett az igazságtalanság, a sérelem érzete. Emlékezetükbe idézték a birodalom áldozatait. És most először idézhették ezt fel hatékonyan – vagyis a birodalomra nézve végzetes következménnyel. Nem csak a „lengyel” periférián és nemcsak más, nem orosz nemzeti közösségekben történt így, melyeket „megfertőzött” a példája és az Oroszországgal harcoló más (német, Habsburg, oszmán) birodalmakban zajló modernizáció folyamata és az ottani politikai tevékenység. A birodalom orosz centrumában is elemi erejű volt az áldozati sors érzése, ahol még nem alakult ki a modern nemzeti összetartozás, a hatalom viszont állandóan azt követelte a centrum népétől, hogy hozzon áldozatot a birodalomért. Az I. világháború áldozatainak száma túl nagynak bizonyult, nem állt arányban a birodalom orosz alattvalóinak orosz tudatával. Csődöt mondott a cár „atyai hatalma”. Nem tudta megvédeni a birodalmat a vereségtől, sem a „hú népet” „a destabilizáció ügynökeitől”. Az erőszak – amely eredménytelen volt, amikor meg kellett volna védeni a birodalmat – eredményes volt, amikor magában a centrumban léptek fel az uralkodó ellen. Visszatérve Iphigénia mítoszához, Thoász szerepét, amelyben I. Miklós olyan nagyot alakított az Orosz Birodalomban a 19. század közepén, most II. Miklós játszotta végig, hetven évvel később, fölládozva magát és a családját. A nem orosz perifériákon kihasználhatták ezt a helyzetet azok, akik sosem ismerték el azt, hogy az uralkodó hatalma „atyai”, ugyanakkor megőrizték emlékezetükben (a nemzedékek emlékezetében) a saját közösségük áldozati tapasztalatait, melyeket úgy szereztek, hogy üldöztetést szenvedtek el ugyanettől a hatalomtól. Azok a közösségek (vagy az elitjeik, de legalább a jelentős részük), melyeket üldöztek a birodalomban azért, mert próbálták kifejleszteni sajátos identitásukat, másutt – az Orosz Birodalmon kívül – kereshettek esélyt arra, hogy stabilizálják ezeket az identitásokat, egyéni válaszokat találjanak nekik a modernizáció kihívásaira.

Ki nyert ezen, és ki esett megint áldozatul? Ez a kérdés túllép a történelem keretein.

Fordította: Pálfalvi Lajos

Felhasznált irodalom és rövidítések

Források

Российская государственная библиотека (Orosz Állami Könyvtár)

169. fond, k. 54, 68. Дмитрий Милютин, Письмо к. ген.-лейтенанту, Жевускому гр. Адаму Адамовичу, нач. 3 кав. дивизии.

НБУВ. ОР.

Национальная Библиотека Украины им. В. И. Вернадского, Отдел Рукописей (Ukrán Nemzeti Könyvtár, Kézirattár)

I. 6728. Д. Г. Бибииков: Всеподданейший доклад Государю Императору, Київ, 28-е Марта 1839.

I. 6736. Д. Г. Бибииков: Отчет о главнейших действиях управления Киевскою, Подольскою и Волынскою Губернями за 1838, 1839 и 1840 годы, Київ.

BCz. RKPS.

BIBLIOTEKA KSIĄŻĄT CZARTORYSKICH (CZARTORYSKI-KÖNYVTÁR, KRAKKÓ)

5282. IV. Matériaux pour un plan d'action concertée, 1837.

6416. II. Rozmowy Xięcia Adama Czartoryskiego Wojewody z Cesarzem Mikołajem i notatki do tegoż. Krakko, [é. n.] [valószínűleg 1829].

ЗАВЕЩАНИЕ НИКОЛАЯ I СЫНУ ПУБЛ

1923 Завещание Николая I сыну публ. В. И. Пихета. Красный Архив, (1923) 3. sz. 291–293.

SZCZERBATOW

1900 SZCZERBATOW, Ks.: *Rządy księcia Paskiewicza w Królestwie Polskim (1832–1847)*. Warszawa, Jan Fiszer, 1900.

ЩЕРБАТОВ

1896 ЩЕРБАТОВ, Александр Петрович: Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность. Приложения к тому пятому. Санкт-Петербург, Тип. Р Голике, 1896.

Szakirodalom

BEAUVOIS

1987 BEAUVOIS, Daniel: *Polacy na Ukrainie 1831–1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie*. Paryż, Instytut Literacki, 1987.

BRUS-KACZYŃSKA-ŚLIWOWSKA

1992 BRUS, Anna – KACZYŃSKA, Elżbieta – ŚLIWOWSKA, Wiktoria: *Zestanie i katonga na Syberii w dziejach Polaków 1815–1914*. Warszawa, Naukowe PWN, 1992.

CABAN

2002 CABAN, Wiesław: Pobór rekruta z Królestwa Polskiego do armii carskiej po upadku powstania styczniowego. In: *Unifikacja za wszelką cenę. Sprawy polskie w polityce rosyjskiej na przelomie XIX i XX wieku. Studia i materiały*. Red.: SZWARC, Andrzej – WIECZORKIEWICZA, Paweł. Warszawa, DiG, 2002. 33–40.

2006 CABAN, Wiesław: Bronisława Zaleskiego projekt rozbioru Imperium Rosyjskiego. In: *Rosja i Europa Wschodnia: „imperiolgia” stosowana*. Red.: NOWAK, Andrzej. Kraków, Arcana, 2006. 188–196.

FISHER

1970 FISHER, Alan W.: *The Russian Annexation of the Crimea, 1772–1783*. Cambridge, Cambridge University Press, 1970.

GŁĘBOCKI

2006 GŁĘBOCKI, Henryk: Polska a uniwersalna misja Imperium Rosyjskiego w myśli Fiodora Tiutczewa. In: GŁĘBOCKI, Henryk: *Kresy Imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII–XXI)*. Kraków, Arcana, 2006.

GLUCK

2001 GLUCK, Christoph Willibald: *Iphigénieen Tauride*. Libretto: GUILLARD, Nicolas-François. Hamburg, Archiv Produktion, 2001.

GUMB

2008 GUMB, Christoph: Die Festung. Repräsentation von Herrschaft und die Präsenz der Gewalt, Warschau (1904–1906). In: *Imperiale Herrschaft in der Provinz. Repräsentationen politischer Macht im späten Zarenreich*. Hrsg.: BABEROWSKI, Jörg – FEEST, David – GUMB, Christoph. Frankfurt am Main, Campus Verlag, 2008. 271–302.

MÜNKLER

2007 MÜNKLER, Herfried: *Empires: The Logic of World Domination from Ancient Rome to the United States*, Cambridge, Polity Press, 2007.

NOLDE

1952 NOLDE, Boris: *La formation de l'Empire Russe, volume 2*. Paris, Institut d'études slaves, 1952.

NOWAK

1998 NOWAK, Andrzej: Generała Bibikowa walka z „nierozsądną narodowością polską”. In: Uó.: *Polacy, Rosjanie i biesy. Studia i szkice historyczne z XIX i XX wieku*. Kraków, Arcana, 1998. 25–44.

1999 NOWAK, Andrzej: Jak rozbić Rosyjskie Imperium (Adam Jerzy Czartoryski, 1831–1848). In: Uó.: *Jak rozbić Rosyjskie Imperium? Idee polskiej polityki wschodniej (1733–1921)*. Kraków, Arcana, 1999. 81–162.

2007a NOWAK, Andrzej: *Historia politycznych tradycji*. Kraków, Arcana, 2007.

2007b NOWAK, Andrzej: Liberalne Imperium. Rosyjskie idee (1907, 2007). In: Uó: *Historie politycznych tradycji*. Kraków, Arcana, 2007. 292–300.

2007c NOWAK, Andrzej: Inteligent polski w oczach rosyjskiego: uwagi Wasilija Rozanowa. In: Uó: *Historie politycznych tradycji*. Kraków, Arcana, 2007. 134–146.

2008 NOWAK, Andrzej: Poligony imperialnej polityki między Barem, Krymem, Kaukazem i kazachskim stepem. *Arcana*, 84. (2008) 6. sz. 89–112.

Polski słownik biograficzny

1992 *Polski słownik biograficzny*. T. 34. *Rząsniicki Adolf – Rzewuski Tadeusz*. Red.: ROSTWOROWSKI, Emanuel – MARKIEWICZ, Henryk. Wrocław – Warszawa – Kraków, Zakład Narodowym. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1992.

RICOEUR

2007 RICOEUR, Paul: *Pamięć, historia, zapomnienie*. Kraków, Universitas, 2007.

SKOK

1974 SKOK, Henryk: *Polacy nad Bajkałem 1863–1883*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo, 1974.

ŚLIWOWSKA

1991 ŚLIWOWSKA, Wiktoria: Księdza Jana droga do Polski. *Przegląd Wschodni*, 1. (1991) 1. sz. 169–175.

1997 ŚLIWOWSKA, Wiktoria: Żywoty niepokornych. Konarszczyk Gasper Maszkowski z powiatu starokonstantynowskiego na Wołyniu. *Przegląd Wschodni*, 4. (1997) 4. sz. 749–768.

SQUIRE

1967 SQUIRE, P. S.: The Metternich–Benckendorff Letters 1835–1842. *The Slavonic and East European Review*, 45. (1967) 105. sz. 368–390.

SZCZERBATOW

1900 SZCZERBATOW, Ks.: *Rządy księcia Paskiewicza w Królestwie Polskim (1832–1847)*. Warszawa, Jan Fiszer, 1900.

WOLFF

2003 WOLFF, Larry: *Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения*. Москва, Издательство, 2003.

ZĄBEK

1998 ZĄBEK, Wiesław Leszek: Cytadela Warszawska – prawdy i fikcje. *Niepodległość i Pamięć*, 5. (1998) 3. sz. 17–25.

БОЧАРОВ

2001 БОЧАРОВ, В. В.: Антропология насилия. In: *Антропология насилия*. ред.: Бочаров, В. В. – Тишков, В. А. – Ботяков, Ю.М. Санкт-Петербург, Наука, 2001. 497–532.

ГОРИЗОНТОВ

1999 ГОРИЗОНТОВ, Л. Е.: *Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше*. Москва, Индрик, 1999.

ДОЛБИЛОВ–МИЛЛЕР

2006 *Западные окраины Российской империи*. Ред.: Долбилов, Михаил Дмитриевич – Миллер, Алексей Ильич. Москва, Новое литературное обозрение, 2006.

ЕЛИСЕЕВА

2006 ЕЛИСЕЕВА, Ольга Игоревна: *Григорий Потемкин*. Москва, Молодая гвардия, 2006.

ЗАХАРОВА–МИРОНЕНКО

2008 *Переписка цесаревича Александра Николаевича с императором Николаем I, 1838–1839*. Ред.: ЗАХАРОВА, Лариса Георгиевна – МИРОНЕНКО, С. В. Москва, РОССПЭН, 2008.

Зорин

2001 Зорин, Андрей: *Кормя двуглавого орла... Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – пер-вой трети XIX века*. Москва, Новое литературное обозрение, 2001.

Литвинов–Литвинова

2003 Литвинов, Николай – Литвинова, Анастасия: Антигосударственный террор в Российской империи. *Новый Мир*, 11. (2003) 11. sz. 124–153.

Лотман

1981 Лотман, Юрий: „Договор” и „вручение себя” как архетипические модели культуры. In: *Проблемы литературной типологии и исторической преемственности. Труды по русской и славянской филологии. XXXII: Литературоведение*. Отв. ред.: Лотман, Юрий. Тарту, Тартуский государственный университет, 1981. 3–16.

Сергеев

2004 *Русский национализм и империализм начала XX века*. ред.: Сергеев, С. М. Москва, к. н., 2004.

Сидорова–Щербакова

2006 „Россия под надзором” *Отчеты III отделения 1827–1869*. Составители: Сидорова, М. В – Щербакова, Е. И. Москва, Рос. фонд культуры: Российский Архив, 2006.

Успенский

2004 Успенский, Борис: Андреевич: Николай I и польский язык (Языковая политика Российской империи в отношении Царства Польского: вопросы графики и орфографии) In: Уб.: *Историко-филологические очерки*. Москва, Языки славянской культуры, 2004. 123–155.